

РОЛЬ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО ОСЕРЕДКУ У РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ХХ СТ.

Важливою складовою розвитку українознавства в Одеському університеті стало вивчення історії українського козацтва та козацької доби. Дослідницький інтерес до цих питань у місцевому інтелектуальному осередку формувався ще у до-університетський період (тобто до 1865 р.). Це, дозволяє розглядати означену в назві статті проблему як частину не тільки інституціональної, але інтелектуальної історії міста, що передбачає певний вихід за межі навчально-дослідницької інституції «Одеський (Новоросійський) університет» (та його похідних форм у першій третині ХХ ст.). Зокрема, ми будемо торкатися й такого феномену, як козакознавчі дослідження випускників університету, наукова діяльність яких не була⁵ пов'язана безпосередньо з цією установою, а також звернемо певну увагу, в якості постановки проблеми, на реакцію дослідників, у біографіях яких був одеський період, на внесок університетських вчених у розробку цієї проблеми.

Українознавчі дослідження в Одеському університеті та м. Одеса, включно з козакознавчими, вже мають достатньо велику історіографію, яка включає як загальні дослідження, так і вивчення спадщини окремих персоналій, а також праці, присвячені розгляду умов, що забезпечували або ставали перепонами на шляху згаданих досліджень¹. Водночас, на наш погляд, дослідники нерівномірно приділяли увагу концептуальним аспектам досліджень, мало зверталися до виявлення зв'язку між поглядами та підходами окремих вчених одеського університетського та взагалі історіографічного осередку. Ці питання і стали головними дослідницькими завданнями даної роботи.

Опираючись на існуючі підходи в українській історіографії, зокрема, на підхід І. Лисяка-Рудницького до періодизації історії України, яка передбачає

вихід за межі суто календарних століть, ми виділили три великих періоди у дослідженні історії козацтва в Одесі. Перший період козакознавства в Одесі припадає на історіографічне ХІХ ст. Його властивими рисами стали: визначення головної дослідницької проблематики у тісному зв'язку з історією південноукраїнського регіону та суміжних територій, постановка дослідницьких проблем, розгляд історії козацтва на півдні переважно під час Нової Січі та після її руйнації, у період з кінця ХVІІІ - у ХІХ ст. (хоча у франкомовній праці Г. де Кастельно зустрічаються відомості і з ХVІІ ст.), публікація історичних джерел з історії козацтва. Представниками цього періоду є вже згаданий Г. де Кастельно, видатний в контексті дослідження історії Нової Січі історик А. Скальковський, П. Брун, відомий історик О. Маркевич. Далі ми виділили «історіографічне» ХХ ст., властивими рисами якого були наступні: відповіді на питання, поставлені істориками у ХІХ ст., розвиток запропонованої раніше проблематики, дискусії з попередниками, нові явища у головних напрямках досліджень, пропозиція нових термінів, увага до класової структури, соціальної стратифікації, використання нових методологічних підходів, передусім позитивістського, економічного матеріалізму, марксистського, певна свобода у трактуванні предметів дослідження, спричинена романтизмом та для періоду радянської влади концептом побудови радикально нового суспільства, використання даних різних наук в історичному дослідженні, увага до питань національного складу козацтва та міжетнічних відносин, формування наукових шкіл на регіональному та загальному рівнях, збереження зв'язку на рівні дослідницької проблематики між одеським університетським науковим центром та його випускниками, що продовжували дослідницьку діяльність за межами Одеси. Головними представниками періоду були О. Маркевич, П. Іванов, В. Щербина, М. Слабченко, Є. Загоровський, С. Боровий, І. Хіоні, С. Ковбасюк, А. Бачинський, С. Заремба. Приблизно з другої половини 1990-^x рр. починається вже наступний етап у вивченні історії козацтва, «історіографічне» ХХІ ст., для якого характерно звернення до історії

козацтва переважно у XIX ст., глибоке осмислення значення окремих періодів у його історії, а також детальна розробка археографічних та історіографічних сюжетів, пов'язаних з історією цього складного феномену української історії, висвітлення місця козацтва в історії Одеси, проведення археологічних досліджень з козацької проблематики. Представниками цього етапу є О. Бачинська, В. Хмарський, О. Музичко, О. Синявська, Т. Гончарук, Л. Новікова, А. Мисечко, Г. Левченко, В. Полторак та ін.

Історіографічне XX ст., на наш погляд, можна поділити на щонайменше чотири періоди у дослідженні історії козацтва в Одесі, у залежності від методології, умов дослідницької праці, проблематики, персоналій, інституціалізації процесу викладання історії України тощо: кін. XIX — поч. XX ст., 1920 — поч. 1940-х рр., 1950 — 1990, 1990 — середина 1990-х рр.

Кінець XIX -початок XX ст. Початок періоду великого історіографічного XX ст. та першого названого внутрішнього періоду: кін. XIX — поч. XX ст., пов'язаний з діяльністю уродженця Полтавської губернії, вихованця історико-філологічного факультету Київського університету, Олексія Маркевича (1847 - 1903). З 1879 р. він працював на кафедрі російської історії Новоросійського університету. У його працях початку 1890-х рр. ми зустрічаємо не властиве раніше місцевій історіографії роздвоєння дослідницького предмету на історію Гетьманщини та Запорозької Січі. Це відображено у його дослідженнях «Южная Русь при Екатерине II» (1893), а також «Марковичи», присвяченому козацькому роду Марковичів - предків історика². Згадане роздвоєння предмету досліджень з історії козацтва на історію запорозького козацтва та Гетьманщини певним чином завдячує географічним уявленням історика. Маркевич розглядав Новоросійський край як частину «Південної Росії», зміст цього поняття охоплював, зокрема, й так звану Малоросію (Лівобережну Україну, територію Гетьманщини). Крім того, його увага до згаданих тем була пов'язана зі спільністю історичної долі Нової Січі та Гетьманщини у період правління Катерини II (наближався 1896 рік і виникала потреба осмислення результатів політичної

діяльності імператриці). На думку історика, у цей період майже у всіх частинах «Південної Росії» припиняється політичне життя народу.

У своїх працях Маркевич зробив спробу, після Скаль ко вського, дати відповідь на питання, що цікавили освічені кола в Одесі - питання стосовно стосунків козацтва (Запоріжжя) та російської влади, причин ліквідації Гетьманщини та Нової Січі. Історик ретранслює в одеську історіографію концепцію «подвійної причини» відомого історика О. Лазаревського. Останній розглядав процеси соціальної диференціації в українському суспільстві XVII - XVIII ст., і введення кріпацтва в Україні вдруге у 1783 р., після ліквідації його в роки Хмельниччини, поєднував не тільки з політикою самодержавства, але й покладав провину на старшину та українське дворянство³. Слід загадати також і те, що одеські історики були знайомі з подібною ідеєю Скальковського стосовно того, що однією з причин ліквідації Нової Січі було так зване «застарівання» козацького запорозького ордену. Маркевич розвиває далі це поняття «подвійної причини» Скальковського та Лазаревського та пов'язує втрату Гетьманщиною особливостей свого політичного устрою як з політикою російського уряду, так і з тими фактичними змінами у її суспільному житті, що прийшли у невідповідність з властивим для неї політичним та суспільним устроєм. Зокрема, на думку Маркевича, відбулося зближення інтересів української та російської верхівки, хоча перша і зберігала свій патріотизм. З іншого боку, історик вказував на те, що свій політичний устрій, уступивши силі Росії, Гетьманщина принесла у жертву російській державній єдності.

Подібний підхід ми бачимо й у поясненні, що надав Маркевич факту ліквідації російським урядом Нової Січі у 1775 р. Поряд з вказівкою на економічну зацікавленість Російської імперії в ресурсах Запоріжжя, історик впевнений, що вже до Катерини II в Запоріжжі, як і в Гетьманщині, таким чином змінилися суспільні відносини, що знищення їх не було важким для російської влади. Зокрема, супроти, на думку автора, природі Запорозької

Січі (тобто демократичній, егалітарній), в ній розвивається аристократія подібна козацькій аристократії Гетьманщини, з'являється «нонсенс» і кріпосне право на території Запорожжя⁴. Використана Маркевичем концепції «подвійної причини» також знайде собі adeptів у подальшій історіографії козацтва у XX ст. Певну увагу, для ілюстрації помилковості політики уряду] Маркевич приділив й тематиці історії козацтва після ліквідації Нової Січі, а також в історії Хаджибею-Одеси.

Іншим університетським дослідником, який на початку XX ст. торкався проблем історії козацтва після 1775 р., був Павло Іванов (1860 - 1917/18), який став першим викладачем, що прочитав в Новоросійському (Одеському) університеті курс «Історія малоросійського козацтва» Полемізуючи зі Скальковським у питанні заснування Задунайської Січі, він стверджував, що не тільки в 70-х, але й у 80-х роках її не було засновано в Дунайській дельті, а козаки були розселені якнайдалі від неї, в Румелії. Водночас він займався й історією Чорноморського козацтва¹.

Слід згадати і про розвідки з історії козацтва та популяризацію козацької історії, що здійснювалися зусиллями Євгена Загоровського (1885 — 1938). Уродженець Харкова, випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету, він у 1916 р., після п'ятирічної підготовки під керівництвом І. Линниченка до професорського звання, був обраний приват-доцентом кафедри російської історії університету⁶. Його викладацька діяльність носила відбиток ранніх зацікавлень дослідника історією козацтва, з Загоровський пішов далі Маркевича у справі формулюванні відповіді на питання щодо стосунків козацтва і російського уряду, що було здійснено у дослідженні «Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи» (Одеса, 1912). Очевидно, при обранні періоду історик орієнтувався на перебування в Одесі відомого запорозького архіву, матеріали якого почав вводити до наукового обігу Скальковський, працю якого він використовує. Загоровський, зокрема, відзначав, що «Військо Низове Запорозьке, незважаючи на сильний розвиток в ньому духа і самоуправління і навіть

самоуправства, впродовж багатьох століть свого існування постійно знаходилося у певній, хоча і різній за характером, залежності від урядів сусідніх, більш зазнавши прогресу у сенсі суспільного життя держав». Як видно далі з тексту, до останніх він зараховував і ретманщину. Процитований погляд на загал не був новим. Водночас історик визнає автономний характер Запорозької Січі в Російській державі і вказує на особливості підпорядкування Запоріжжя, що іноді значно обмежували цю автономію. Сам факт обмеження козацької автономії отримує негативну оцінку автора, він також намагається дати пояснення передумовам гіпертрофованого втручання у справи запорожців київського генерал-губернатора, вказує на ускладнення з погляду залежності становища Запоріжжя від вищої влади з відновленням гетьманства у 1750 р. та підпорядкування його гетьману до 1756 р. З іншого боку, історик відзначає негативне ставлення запорожців до «переміни рідного на чуже» (заміну К Розумовського П. Румянцевим). На відміну від інших авторів, з якими автор вступає у полеміку, винуватцями ліквідації Нової Січі Загоровський, опираючись на архівні документи, вважає здебільшого антикозацькі реляції Румянцева у зв'язку з прикордонними конфліктами, після яких було прийнято рішення Вищої ради про ліквідацію війська. Звертає увагу дослідник й на правові аспекти «Взаємовідносин...», відзначаючи, що маніфест 1775 р. «юридично поклав кінець існуванню Низового війська та його стосункам з російською владою»⁷.

Уродженець м. Єлисаветграда (колишньої фортеці св. Єлисавети, тепер - Кіровоград), випускник, а згодом (з 1911 р.) приват-доцент Новоросійського університету Антон Флоровський (1884 - 1968), будучи студентом, написав під керівництвом Линниченка роботу, присвячену селянському питанню в Уложенній комісії 1767 р. За своє дослідження він отримав у 1907 р. золоту медаль. У зв'язку з дослідженням діяльності законодавчої комісії він звернувся до питання стосовно участі запорожців у складанні нового Уложення (кодексу законів) Російської імперії, дійшовши

висновку, що депутати від Запорозького війська мали обов'язково бути направлені до комісії⁸.

Викладаючи в університеті у 1907 - 1908 рр., брат Михайл Грушевського Олександр Грушевський приділяв увагу історіографічним питанням, зокрема, «Історії русів», в якій висвітлювалася історія запорозького козацтва, і Гетьманщини. Його розвідки, присвячені цій пам'ятці, з'явилися друком приблизно в цей період - у 1906 та 1908 рр.

До козацької проблематики в цей період зверталися й викладачі університету, що не були істориками за фахом. Окремі аспекти історії козацтва розглядалися у працях професора Новоросійського університету по кафедрі російської мови та літератури Василя Істріна. Проф. географії, засновник кафедри географії в університеті Гаврила Танфільєв, у зв'язку зі своїми безпосередніми науковими інтересами, приділив увагу важливим пам'яткам з історії козацтва за авторством Еріха Ляссоти (вперше російський переклад фрагменту здійснений в Одесі П. Бруном) та Г.-Л. де Боплана. Високо оцінюючи твір Боплана, Танфільєв між іншим, відзначав, що у цього автора згадується озеро Куяльник (лиман біля Одеси)⁹.

Серед випускників Новоросійського університету, які або згодом стали викладачами університету та закладів, створених на його основі, або не мали у подальшому зв'язку з університетом, однак займалися науковою діяльністю, пов'язаною з вивченням історії козацтва, слід згадати Михайла Слабченка (1882 — 1952), його опонента Миколу Василенка та Федора Щербину (1849 - 1936). Грунтовні праці Слабченка та Щербини з історії козацтва побачили світ майже водночас, обидва брали активну участь у громадському житті, українському національному та соціалістичному русі.

У 1910 - 1913 рр. побачила світ «История Кубанского казачьего войска» (колишнього Чорноморського) Щербини. Його проблематика фактично мала для самого дослідника красназнавчий характер, бо він був уродженцем Кубані. Історію Кубанського козацького війська автор розглядає як певною мірою продовження історії запорозького козацтва, а власне

Запорозьку Січ трактує як егалітарну, консервативну за своїм устроєм військову громаду. Дослідник вказував на складні взаємини Запоріжжя з російською владою, які пронизані боротьбою між устремлінням козацтва до державної самостійності та направленою проти цього політикою Росії, яка цей намір розглядала як прояв «державного сепаратизму». З іншого боку, автор тримається думки, що Запорозька Січ була явищем своєї епохи, що воєнізована консервативність її устрою не могла би забезпечити їй дальшого існування.

Робота іншого випускника Новоросійського університету, уродженця околиці Одеси, Слабченка «Малорусский полк в административном отношении», була надрукована у 1909 р. Ймовірно, поява цього дослідження певним чином пов'язана з необхідністю протиставити поглядам відомого вже вченого Василенка на те, що ніякої виразного й усталеного устрою та громадсько-юридичних принципів у Гетьманщині не було, що життя її було хаотичне¹ спеціальне дослідження цього устрою. Линниченко, очевидно, як науковий керівник, вирішив спрямувати Слабченка до студій над регіональним аспектом цієї проблематики, на рівні полку. На існування подібного змагання в сфері вивчення історії Гетьманщини вказує факт двох розгромних рецензій Василенка на книгу Слабченка «Малорусский полк в административном отношении», що з'явилися на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка». Слід зауважити, що Василенко отримав свідчення за другу, юридичну освіту в Новоросійському університеті, майже водночас з Слабченком. Незважаючи на різкі звинувачення рецензента, висловленим у цій роботі положенням Слабченка залишався вірним і надалі. Ймовірно, у сміливості своїх висновків, за яку дорікав особливо рецензент, його утверджували і думки з приводу можливості таких висновків взагалі, що їх висловлював Линниченко у своєму відгуку на його роботу¹², і традиції історіописання того часу, виразником якої був, зокрема, Лазаревський. Саме тоді Слабченко знайомився з рукописами цього вченого, частину яких надрукував в Одесі у 1913 р.¹³ (до речі, це був

рік, коли виповнювалося 50 рр. з часу виходу Валуєвського циркуляру) Безумовно, що історик зазнав впливу Лазаревського, якого, всупереч думці Василенка, свого майбутнього рецензента, називав «представником школи юридичного напрямку в українській історії»¹⁴. Вплив на молодого історика що захоплювався й соціалістичними ідеями, здійснила увага Лазаревського до питань соціальної диференціації у Гетьманщині. Подібний історіографічний вплив зазнав, як вже було сказано, й Маркевич. Взагалі Слабченко був знайомий з найголовнішими працями свого часу з обраного предмету та історії України загалом. На сторінках його досліджень зустрічаємо аналіз і посилання на погляди, окрема, Василенка, М. Грушевського, Яблоновського¹⁵ та ін. Визнаючи силу авторитетів Слабченко вже у цей період виявляє неабияку сміливість у самому розгляді питань з історії української державності, а також у трактуванні окремих історичних феноменів¹⁶.

Отже, на початку своєї наукової біографії дослідник намагався знайти своє місце у процесі вивчення історії Гетьманщини, яке він пов'язував з розробкою питань так званого «юридичного напрямку в історіографії»¹⁷. Своїми головними завданнями історик бачив необхідність вирішити такі недосліджені питання, як «природа українського гетьманату», «юридичний устрій гетьманщини»¹⁸, «чи була Україна державою?»¹⁹. Згодом, у 1913 р. у історика виникає задум дати докладний аналіз політичним інститутів Гетьманщини, зокрема, старшинським з'їздам²⁰.

Монографія зустріла дві протилежні оцінки: позитивну з боку одеського історика Линниченка і різко негативну - з боку вже згаданого Василенка¹. Сучасні історики оцінюють цю працю достатньо високо зокрема, А. Санцевич відзначає як позитивний момент те, що всі явища подані у їх розвитку, еволюції, «показано невинне згортання автономії України в умовах настирливого тиску російського самодержавства»²².

Поряд з аналізом юридичних аспектів, історик дотримується методологічних підходів, властивих, зокрема, його сучасникам, проф.

М Покровському. Так, історик говорить про розглянутий професором «вплив економіки на», відповідно цьому розглядає економічні причини існування внутрішньої свободи в Україні XVII ст. та втрати її²³.

У своїй роботі Слабченко розглянув як особливості управління в полках, так і їх соціально-економічне становище. Загалом його робота поділяється на дві частини, у першій він розкриває адміністративні питання історії Гетьманщини, у другій - соціально-економічні, тобто Слабченко цікавився як історією держави, так і історією суспільства. Однак головним питанням для нього було питання стосовно характеру державності в Гетьманщині. Він розглядає роль політичних чинників у її становленні. Договори з Річчю Посполитою 1649 та 1651 рр. він розглядає як такі, що не визнавали Гетьманщини як політичної одиниці, і стверджує, що ще у 1653 р. «не було гетьманщини як цілої у політичному, міжнародному значенні слова одиниці», відповідно не було й територіально-адміністративного полкового поділу. Утворення Гетьманщини автор відносив до часу з'єднання України з Московською державою, які підписали угоду 1654 р. як держава з державою. Слабченко стверджував, що «Гетьманщина визнавалася васальною державою, чого за нею ніяк не хотіла визнати Річ Посполита»²⁴. Історик вважав, що за формою правління це була республіка, вільна всередині²⁵, з окремими елементами представницької демократії. У своїх рецензіях Василенко звинувачував його у модернізації поняття державності для XVII ст., негативне ставлення рецензент висловив і до характеристики відносин України з Московською державою як відносин васальної залежності²⁶. Василенко вказував на складність проблеми, його дивувала та легкість, з якою Слабченко вирішував найскладніші питання української історії²⁷.

Важливим внеском у дослідження історії Гетьманщини та у її популяризацію стали підручники 1918-1919 рр., підготовані Слабченком. Вони фактично були покликані поглибити розгляд проблематики, окресленої^в «Малорусском полке...», перенести предмет з місцевого управління у Гетьманщині на центральне. У 1919 р. Слабченко був обраний приват-

доцентом кафедри руської історії Новоросійського університету²⁸, і ці створені ним підручники фактично, своїм змістом були більше орієнтовані на аудиторію університету, хоча формально - на аудиторію не університетських закладів.

В одній з цих робіт, під назвою «Центральные учреждения Украины XVII-XVIII вв. (1918)²⁹, що отримала високу оцінку з боку історика Л. Окиншевича³⁰, Слабченко далі розвиває свій підхід до організації управління у Гетьманщині як до певної системи і розглядає такі явища, як народна рада, Гетьманат (гетьман), генеральні уряди, компетенція Генеральної канцелярії. Звертаючись до історії появи держави Гетьманщини, Слабченко розглядає визвольну війну XVII ст. як продовження хвилі європейських міських бунтів. Саме міста у Європі взяли у свої руки ініціативу перетворення суспільства на принципах свободи та рівності. В Україні події виявилися більш грізними, тому що більш глибокою була різниця між станами, а свободу уособлювали козаки, які постають як дрібні власники. Козацтво добивалося шляхетських прав в Речі Посполитій (очевидно, як найбільшій гарантії свободи), і з його інтересами поєдналися інтереси городян та селянської маси. Внаслідок цього «в особі козацтва з'явився клас, що об'єднував у собі все населення і який став революційним, а сам рух став національним. Філософії та праву поміщиків була протиставлена інша філософія, інше право. Канонічному праву і шляхетським конституціям прийшлося зіштовхнутися з ідеями свободи і рівності». Це стали ті гасла, під якими підняв повстання Хмельницький. Історик звертався до питання про документи конституційного характеру для Гетьманщини і відзначав, що головними українськими хартіями були договірні пункти 1654 р. і конституція 1710 р. (тут слід відзначити, що актуалізація уваги до юридично-політичного значення угоди 1654 р. на початку XX ст. була певним чином пов'язана, очевидно, з відомою брошурою М. Махновського «Самостійна Україна», з якою, зокрема, як з першою програмою РУП, міг бути знайомий Слабченко, який брав участь в українському соціалістичному

русі)³¹. З «дефектів» документу 1654 р. народилася невідкладна необхідність у точному встановленні відносин між органами публічної влади й в окресленні правового укладу Гетьманщини, що і було виконано конституцією 1710 р.

На окрему увагу заслуговують міркування Слабченка стосовно функцій рад, які не є, як прийнято звичайно в історіографії, тільки законодавчими, але й установчими, тобто встановлювали «головні закони краю». Знищення ролі рад, на думку історика, було результатом зацікавленості і зовнішніх сил, «Москви», що «намагалася інкорпорувати Україну», і старшини. З іншого боку, Слабченко вважає, що скасування установчої ролі рад було пов'язано з визнанням договору 1654 р. як єдиного установчого для Гетьманщини³². Історик звертається і до питання стосовно скасування автономії Гетьманщини, занепаду представницьких та виборних органів, так само, як і у випадку з радами, вважаючи, що у зменшенні повноважень гетьмана були зацікавлені як російська влада, так і козацька старшина та запорожці (концепція «подвійної причини»)³³.

І в цій роботі Слабченко відмовляється від консервативності романтиків і розглядає еволюцію суспільних явищ. Він відзначає, що чим далі до XVIII ст., «тим все більше приходилося відступати від таких ідеалів». Зміна відбулася внаслідок соціально-економічних причин - обезземелення маси і переходу влади від народу до нової земельної аристократії. У XVIII ст., особливо у другій половині, репрезентантом України стає вже тільки клас поміщиків, водночас шляхетство і старшина зберігає свій український патріотизм (те ж вважав і Маркевич).

Отже, впродовж розглянутого етапу історія козацтва досліджувалася як викладачами Новоросійського університету - істориками за фахом, так і окремі її сторінки потрапляли до праць представників інших дисциплін, зокрема, географії та філології. Крім того, кілька дослідників історії козацтва на цьому етапі були пов'язані з університетом на рівні його випускників. В цей час були визначені головні концептуальні підходи до дослідження

козацтва, які і надали специфіку періоду. Також слід відзначити появу перших праць Слабченка - майбутнього засновника одеської наукової школи! у тому числі і у галузі вивчення історії козацтва.

1920 — поч. 1940-х років. У 20-х роках ХХ ст. українознавчі дослідження і, зокрема, козакознавчі стимулювалися кількома факторами традицією, українізацією та коренізацією (що дозволила піднімати така питання як стосунки євреїв та козацтва), інституціалізацією науки та викладання історії України, перебуванням в Одесі архіву Коша Нової Січі. Новоросійський університет був дезінтегрований як окремий науково-педагогічний центр, його місце у 1920 р. зайняли такі навчальні заклади, як Одеський гуманітарно-суспільний інститут та його організаційні спадкоємці! Інститут народної освіти (ІНО), Одеський інститут народного господарства та Одеський археологічний інститут. Продовження наукових досліджень в Одесі при закладах на основі університету було зосереджено у філії Харківської науково-дослідної кафедри української культури при ІНО, провідну роль у діяльності цього, за означенням В. Хмарського, потужного осередку українознавства, відігравав Слабченко. Його учні працювали згодом у створеній у відновленому університеті кафедрі історії УРСР (дослідники по-різному визначають початок історії кафедри - 1932 та 1934 рр.)³⁴. Серед них козакознавчими дослідженнями вже у повоєнний час займався Самсон Ковбасюк.

Важливе значення для формування дослідницької проблематики в цей час мали інструктивні матеріали, постанови ЦК КП(б)У, що закликали істориків зосередитися на проблемах новітньої історії. У одній з таких постанов 1926 р. йшла мова про те, що дослідники, які «висвітлюють минулі сторінки історії України, уникають певного трактування останніх років революційної боротьби та останніх десятиліть на Україні». Тому вивчення історії козацтва виглядало певним викликом загальним завданням історичної науки того періоду, що згладжувалося зверненням до більш пізньої за хронологією проблематики.

Після приходу до влади більшовиків Слабченко вирішує пов'язати себе виключно науковою діяльністю, працює приват-доцентом Одеського університету (1920), викладачем ІНО. З погляду загальної методології Слабченко достатньо легко увійшов у русло марксистської історіографії у тому сенсі, що при поясненні причин історичних подій приділяв увагу економічним інтересам, боротьбі та відносинам різних соціальних груп-класів. З іншого боку, він надавав власного сенсу поняттю більшовизації науки, маючи на увазі активне стимулювання її до подальшого розвитку. Він продовжував вивчення історії козацтва та Гетьманщини, не змінюючи свої погляди на принципові моменти, такі, зокрема, як форма її державності. З іншого боку, ми бачимо у його працях роздвоєння дослідницького предмету на Гетьманщину та Запорозьку Січ. У 20-ті роки ХХ ст. почала виходити друком фундаментальна п'ятитомна робота Слабченка «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни», де розглядалися різноманітні питання суспільно-економічного життя Гетьманщини та Запорозької Січі. Окрім того, були надруковані окремі праці, присвячені історії запорозького козацтва. Останній були присвячені дослідження «Соціально-правова організація Січі Запорозької» та «Паланкова організація Запорозьких Вольностей»³⁵.

Звертаючись до проблем історії Гетьманщини, історик продовжує триматися теорії васального характеру Гетьманщини за договором 1654 р. Водночас він більш чітко формулює положення про подвійний характер її становища: «вона стала васальною від Москви державою, хоча в багатьох відношеннях діяла вповні незалежно від свого сюзерена». Одним з підтверджень цього стало карбування власної монети, що відстоював у Дискусії з В. Шугаєвським Слабченко³⁶. Серед проблем, що цікавили Дослідника, була і проблема соціальної та ціннісної еволюції українського суспільства Гетьманщини. Історик показує, як і верхи, шляхетство, й низи, поступово у своєму фактичному становищі наблизилися до становища відповідних класів у російському суспільстві. Це було пов'язано з тим, що як

вказує Слабченко в іншій праці, «революція 1648 р. перемістила панські цінності до козацтва та його старшини»³⁷. Тим самим були знищені надбання Хмельниччини, яка показала можливість створення буржуазно-демократичної держави.

Особливу увагу дослідник приділяє у цей період економічній історії Гетьманщини, розвитку торгівлі, промисловості. Багато питань дослідник розглядає через умовну дискусію з положеннями інших вчених з різни: питань Історик встановлює зв'язок між формами господарювання та уявленнями стосовно публічного та приватного права в Україні, вказує на особливу турботу уряду гетьманщини про верхи, шляхетство тощо. Водночас вказує й на те, що влада не обмежувала приватної ініціативи. Як і у випадку характеристики політичного життя Гетьманщини, значну увагу Слабченко приділяє впливу спершу польської, а згодом російської політики на соціально-економічний розвиток України-Гетьманщини³⁸.

У цей період своєї дослідницької біографії Слабченко приділяє велику увагу історії Запорозького козацтва. Як і у випадку з історією Гетьманщини, ми зустрічаємося з вивченням окремих осередків та адміністративно-територіальних одиниць Запорозької Січі, тобто перенесенням дослідницької уваги з загального на структурний та місцевий рівні. У роботі «Соціально-правова організація Січі Запорозької» (О., 1927) історик розрізняє поняття козакування та козацтва, приділяє увагу феномену державності на Запоріжжі, «Запорозькій Республіці», яка не відповідала західноєвропейському типу держав. Головною рисою цієї держави став її військовий характер. Спеціальну увагу Слабченко приділяє структурі Запорозької Січі, 'складовими якої вважає курені (приписні) як господарські і до певної міри територіальні одиниці, а також військові, правові. Звідси висновок автора: «Отже, Запорожяю являло собою велике число курінних осередків, розкинутих на всьому просторі Вольностей», і що Січ не покривала собою куренів.

Важливе значення для з'ясування внеску історика у дослідження Запорозької Січі має його робота «Паланкова організація запорозьких Вольностей» (1929). Історик намагається економічними причинами пояснити поразку Запоріжжя в історичній боротьбі за своє існування, розглянути це питання з погляду класоутворення на Запоріжжі. Окремо Слабченко зупиняється на численності населення в Запорозьких Вольностях, починаючи з XVI ст., заперечує думку про його малочисельність, багато уваги приділяє соціально-економічному розвитку Запорозької Січі, вказує на складну структуру населення, піднімає питання про рільництво, вказуючи, що те, що стосувалося січовиків, історики несправедливо перенесли на все Запорожжя, тобто людність під верховенством Січі, подає докладний опис зимівників тощо. Окрему увагу історик приділяє паланкам і проводить аналогію з полками Гетьманщини, наводить власний список паланок, що «розбігається з загальноприйнятим». Використовуючи орієнтальні дослідження, він знаходить у Запоріжжі «тип мусульманського феодалізму»³⁹.

«Класовий підхід» історик застосовує і для аналізу соціальної та політичної еволюції Запорозького козацтва. Він виділяє три етапи, під час першого існувало січове козацтво як військо, представляючи взірць військової держави, далекої від народоправства, в якій все вирішувалося «акцією масою». На другому етапі, з утворення Вольностей Запорозьких, на яких проживали як козаки, так і інша людність, влада зосередилася в руках козацтва. І для третього етапу характерне було вже соціальне розшарування всередині козацтва і диктатура старшинського класу, виникнення партій, що призвело до руйнації Запорозької Січі зсередини і, як можна зрозуміти, тим самим полегшило процес її ліквідації⁴⁰. Для Слабченка наявність «класового начала» на території Запорозьких Вольностей підтверджує останній факт історії Нової Січі. Історик дійшов висновку, що саме цим «треба пояснювати і той факт, що коли російське військо йшло руйнувати Січ, людність Вольностей і пальцем не ворохнула, щоб її оборонити».

У другій половині 1920-х років Слабченко докладав зусиль до організації видання документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі, однак здійснити цей проект тоді не вдалося. Загалом він намагався створити в Одесі осередок українознавчих досліджень, перший з професорів-істориків перейшов на викладання українською мовою. Проведення офіційної політики українізації та близькість методології Слабченко до марксистської принесли історику урядові нагороди за розробку історії Запорозжя, його роботи мали значний науковий резонанс, про що свідчать низка рецензій⁴¹. У 1928 дослідник став доктором наук, у 1929 - дійсним членом Всеукраїнської АН. Однак зміна політичної ситуації, кампанія проти «буржуазного націоналізму» призвели до зміни ставлення до діяльності історика з боку влади. Його було звинувачено у головуванні Одеською філією Спілки визволення України і репресовано, чим покладено кінець його публічній дослідницькій діяльності.

Як окремий напрямок досліджень у 1920-ті рр. ХХ ст. постає історія запорозького козацтва після руйнування Нової Січі. Велику увагу цьому питанню, і, зокрема, історії Задунайської Січі, у зв'язку з наближенням календарної річниці події, приділив Олександр Рябінін-Скляревський (1878-1942 (?)), одеський історик, один з викладачів історії в Одеському інститут народної освіти, репресований у 1930-х роках⁴². Свої дослідження він писав на основі матеріалів Одеського крайового архіву, використовуючи здобутки місцевої історіографії, зокрема, праці Скальковського. Одним з цих досліджень стала стаття «До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775-1828 рр.)» (1929). Поява Задунайської Січі з політичного погляду постає як результат поразки у боротьбі між демократичною козацькою громадою та дворянською державою. Оцінюючи загалом історію Задунайської Січі, Рябінін-Скляревський зазначав, що вона «була епілогом! Дніпровського Запоріжжя, останньою сторінкою соціально-економічного розпаду козаччини, «козакування» українського народу». Автор звертається до історичних та демографічних передумов (козацької колонізації) створення Задунайської Січі, відзначаючи факт добровільного прийняття запорожцями

протекції Крима у 1712 р. і вплив відносин з цією державою на пересування запорожців на Дунай та на те, що початок колонізації пониззя Дунаю та Дністра відноситься ще до 1774 р., і пов'язана вона була з бунтами запорожців, що брали участь у російсько-турецькій війні. Окрему увагу автор приділив соціально-економічному життю задунайців, їх стосункам з турецькою владою. Розглядаючи стосунки задунайських козаків з турецькою владою (тема, вже класична для місцевої історіографії, але в контексті запорожців та російської влади), Рябінін вважав, що «Запорозьке державне право весь час лишається на принципі васальної залежності од Порти і повного внутрішнього звичайного народного права». Окрему увагу автор приділив причинам «ослаблення» та припинення існування Задунайської Січі, серед яких називає внутрішній стан Туреччини, залучення козаків до зовнішніх війн та внутрішніх заколотів, укріплення російського кордону, грецьке повстання 1821-1827 рр., урядові турецькі та російські проекти стосовно задунайців. Ще однією причиною припинення існування Задунайської Січі автор вважав її невідповідність історичним умовам ХІХ ст., погляд, що вже висловлювався місцевими дослідниками стосовно Нової Січі. До заслуг Рябініна-Скляревського відносять також і те, що він першим в українській історіографії описав бунт запорозької сіроми 1771-1774 рр.⁴³.

Інтерес до історії козацтва після 1775 р. виявив в своїх розвідках і вже згадуваний Загоровський, який викладав в цей період у низці навчальних закладів Одеси, зокрема, у Новоросійському університеті та Інституті народної освіти, що став одним з спадкоємців університету. Цей же автор традиційно поєднував козацьку історію з історією Південної України. Загоровський розглядав козацтво як явище тюркського прикордоння, яке з Ряду причин стає властивим і слов'янському середовищу, приділяв увагу Угодницькій теорії. Запорозьких козаків він називав «авангардом Українського народу» у регіоні. З іншого боку, вони представляли «слов'янський елемент» у Причорномор'ї ХVІ-ХVІІ ст., поряд з «тюркським»

та «румунським». У 1938 р. вчений був репресований і розстріляний і Одеській в'язниці⁴⁴.

Важливий внесок у підготовку до розробки проблематики, пов'язаної з бібліографією, дотичною до історії козацтва, здійснив Еммануїл Григорович Оксман, який навчався у Новоросійському університеті, закінчив на 1924 рік вже археологічний та мовно-літературний відділ факультету професійної освіти ІНО. На думку дослідників, він зазнав значного впливу з боку професора Загоровського⁴⁵. Його внесок у розвиток козакознавства мав інформаційний характер, зокрема, Оксман займався укладанням бібліографії праць відомого одеського дослідника козацтва Скальковського.

Етнічні питання та проблема міжетнічних відносин в цей час стали об'єктом дослідження Саула Яковлевича Борового (1903-1989). Вії належить до категорії випускників юридичного факультету Одеського інституту народного господарства (1924) (вступив туди ще до реорганізації Одеського суспільно-гуманітарного інституту, слухав лекції і в Археологічному інституті. Як вважають дослідники, він під впливом Слабченка та Рябініна-Скларевського звернув спеціальну увагу на стосунки між козаками та євреями⁴⁶. Важливе значення для визначення проблематики зіграла праця в Одеському архіві, де зберігався Архів Коша Запорозької Січі, та Єврейській академічній бібліотеці ім. М. Мойхер-Сфорима, де знаходилися цінні джерела з єврейської історії 17 ст.⁴⁷. У 1928 р. при ІНО була відкрита як філіал ВУАН секція науково-дослідна кафедра історії єврейської культури⁴⁸. С. Г. Водотика відзначає, що Боровий був в аспірантурі кафедри у 1928-1929 рр. та за її завданням почав вивчення Архіву Коша Запорозької Січі з метою з'ясування стосунків українського та єврейського населення на території запорозьких Вольностей⁴⁹. Звертаючись до проблеми стосунків євреїв та Запорожжя, Боровий, проаналізувавши попередні дослідження, включно з працями Слабченка, вказував на те, що він вперше піддав проблему спеціальному дослідженню. Зокрема, це стосувалося такого аспекту, як стосунки євреїв-купців та Січі. Активізація цих стосунків, і на думку

Борового, була пов'язана з періодом Олешківської Січі, коли запорожці перебували під протекцією Кримського ханства, де єврейські купці займали важливі позиції у торгівлі, а далі вони отримали розвиток під час Нової Січі, «воєнної факторії», «країни транзиту») завдяки її статусу як «найважливішого транзитного пункту на шляхах кримської торгівлі» зі сходу¹⁰ Європою, наголошує, подібно Слабченку, на «надзвичайному економічному та геополітичному значенні запорозьких земель». Опираючись на документи запорозького архіву, дослідник вказує на незаперечність існування на Запоріжжі достатньо сильної соціальної диференціації, з зіттовхуванням різних інтересів та справжньою класовою боротьбою. Дослідник звернув увагу на протилежну подібність старих підходів в українській та єврейській історіографіях єврейсько-запорозьких стосунків, підходів, які він вважав неприйнятними, невідповідними реальному стану цих відносин. Він запропонував класовий, соціальний підхід до розгляду проблеми, і відзначив, що під час Хмельниччини та гайдамаччини боротьба проводилася проти польських дворян-землевласників та їх співучасників у справі експлуатації селянства - євреїв-орендарів та єврейської торгівельної буржуазії. Тому «соціальна війна перетворилася в національну, і жертвою стали не стільки соціальні верхи єврейського суспільства, а вся маса єврейського населення»⁵⁰. В іншій роботі історик велику увагу приділив історії єврейського етносу на території України під час Національно- визвольної війни XVII ст., розглянув це питання також крізь призму соціальної диференціації всередині єврейської громади, визначив причини протистояння козаків та іудеїв (євреїв), вказав на випадки приєднання до повсталих представників соціальних низів єврейської громади⁵¹.

1950-1990-х рр. Важливим фактором активізації дослідження козацької проблематики в університеті, а також, ймовірно, і одним з чинників відновлення кафедри історії України (у повоєнний час вона існувала з перервами: 1945-1946, 1955-1959⁵²) щоправда на певний час, став відомий у Радянський час історичний ювілей — 300-річчя з часу підписання

Переяславської Ради. Ця подія вплинула і на загальноукраїнську історіографію, і на її регіональний варіант в Одесі. Тези визначили головні підходи до відтворення історичних подій часів Київської Русі та польсько-литовського періоду. Аналіз університетської газети за цей період виявляє! цікавий факт: по-перше, до розкриття значення цієї події взялися активніше філологи; по-друге, дуже повільно впускали дослідники в свої роботи поняття «козацтва». Навіть у одній зі статей, присвячених Енеїдн Котляревського, ні одного слова не було згадано про козаків - мова йшла тільки про український народ загалом. З одного боку, це було наслідком ідеологічних обмежень другої половини 1940-х рр. З іншого боку, це стало наслідком особливої форми етнізації питання, коли мала йти мова про спільне походження та історію українського та російського народів.

Перші заходи стали проводитися в університеті вже у листопаді-грудні 1953 р., коли учень М. Слабченка, доц. Самсон Михайлович Ковбасюк прочитав 2 лекції на тему «Возз'єднання України з Росією та його історичне значення». Ковбасюк, уродженець Савранщини та випускник Одеського ІНО, і учень Слабченка, якому, на думку останнього, були властиві «широкий і сміливий підхід до теми, ґрунтовна оцінка матеріалів», очолював кафедру історії України у цей період. Після нього кафедру очолив П. І. Воробей. На кафедрі у 1957 р. працювали разом з Ковбасюком вчені, що зробили внесок у розвиток козакознавства в університеті: Наталя Іванівна Калюжко, певною мірою, через звернення до постаті Скальковського, П. І. Воробей⁵³.

Водночас з читанням лекцій Ковбасюком розпочалося вивчення «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією»⁵⁴, а також давалася інформація про вихід незабаром тритомника документів, де буде листування Б. Хмельницького, документи Переяславської ради тощо⁵⁵. Публікується інформація про відповідні музейні виставки, передруковуються матеріали «Одесского вестника», що стосувалися постаті Богдана Хмельницького. У статті Ковбасюка головною рушійною силою проголошувалося селянство, яке, зокрема, підтримали широкі верстви козацтва, зверталася увага, як

колись з боку Слабченка, на те, що під проводом Хмельницького здійснювався процес утворення української державності і навіть стверджувалося, що «возз'єднана [з Росією] Україна стала однією з найбільших держав Європи»⁵⁶. Ковбасюк також розглядав стосунки між козацтвом та Московською державою у сфері військової служби, початок яких відносив до 40-х років XVI ст.⁵⁷ В університетських публікаціях помітна увага до збереження пам'яті про Визвольну війну в народній поетичній творчості⁵⁸. Вже у 1955 р. зустрічаємо перші відомості про дослідницьку діяльність майбутнього історика козацтва А. Бачинського, який розпочав працювати над темою «Братні зв'язки запорозьких та донських козаків в спільній боротьбі з турецько-татарською агресією в першій половині XVII ст.» ще на першому курсі⁵⁹.

Попри увагу до постаті Хмельницького, історії Гетьманщини, у наукових дослідженнях викладачів університету та його випускників ми бачимо звернення більше до історії козацтва після ліквідації Нової Січі, за виключенням Ковбасюка, а також увагу до історіографії та контекстний підхід: з'ясування місця козацтва у подіях Коліївщини, під час Вітчизняної війни 1812 р.

Наприкінці 1950-х років на сторінках наукового позауніверситетського видання «Записок Одеського археологічного товариства» помістив історіографічну розвідку Боровий. Вона, ймовірно, стала результатом ознайомлення, завдяки роботі в бібліотеці ім. М. Горького, з покажчиком праць Скальковського, і була присвячена його внеску у дослідження Південної України, з включенням матеріалів щодо дослідження козацтва⁶⁰.

Випускник Одеського університету, учень Ковбасюка архівіст І. І. Хіоні на дисертаційному рівні досліджував Бузьке козацьке військо, звернувшись до історії створення та устрою війська, до питання щодо соціально-економічних відносин та класової боротьби серед козаків та участі бузьких козаків у боротьбі проти військових поселень. Автор активно Полемізує зі своїми попередниками в історіографії питання, зокрема,

Скальковським, Загоровським, заперечивши поширене в історіографії кліше стосовно «іноплемінного» початку Бузького козацтва у 1769 р. Окрему увагу він звернув на роль козацтва у заселенні півдня України і Одеси⁶¹. Значні здобутки у вивченні проблематики, пов'язаної з історією козацтва, належать іншому випускнику університету, С. З. Зарембі. Дослідник приділив головну увагу новим аспектам проблематики, зокрема, хронологічним системам так званих козацько-старшинських літописів⁶². Зокрема, він дійшов висновку, що в Україні XVII ст. паралельно використовувались державний та народно-побутовий календарі, що відбилося в існуванні січневого та різдвяного років. Водночас історик займався історіографічними питаннями, досліджував особливості висвітлення історії Південної України членами Одеського товариства історії і старожитностей. Зокрема, він розглянув особливості дослідження історії козацтва, традиційно для місцевої історіографії включаючи цю тему до регіональної проблематики, проаналізував і порівняв доробок П. О. Іванова, Є. О. Загоровського, О. І. Маркевича та ін. Заремба дає оцінку їх працям як з огляду накопиченого фактичного матеріалу, так і з погляду його систематизації та властивої методології⁶³.

У «Працях Одеського державного університету» в цей період було вміщено ще кілька робіт, у яких автори торкалися історії козацтва. Зокрема, П. А. Некрасов розглянув історію козацького ополчення в російській армії під час війни 1812 р. Сама проблематика війни розглядалася, відповідної загальним тенденціям в історіографії міжнаціональних відносин і всупереч українській буржуазній та білоемігрантській історіографії, як можливість розкрити велику силу дружби і братерського співробітництва народів СРСР, спільну боротьбу російського та українського народів проти іноземним загарбників. Серед іншого автор вважає проявом «патріотизму українських козаків» їх активний запис до козацьких полків, наводить перелік керівними партизанського руху - вихідців з України, згадує про бузьке козацтво ескадрон Скаржинського, про участь першого бузького полку під командуванням ротмістра Чеченського у складі загону Дениса Давидова

тощо. Автор залучив матеріали досліджень місцевих істориків, зокрема, Скальковського, а також В. Флоровського. Хоча у роботі помітний відбиток сучасної ідеології, вона має цінність завдяки своєму фактичному матеріалу⁶⁴.

Зверталася до історії козацтва, у контексті відображення історії гайдамацького руху та Коліївщини у працях Т. Г. Шевченка, Наталя Калюжко⁶⁵. Автор виказує знайомство з публікаціями у західноукраїнських виданнях, працями І. Франка, П. Куліша, О. Огоновського, В. Щурата. Калюжко виходить передусім з положення про те, що гайдамащина є «народним рухом», селянський повстанський гайдамацький рух. Автор звертає увагу на відображення Шевченком ставлення різних прошарків населення до Коліївщини: «...представників селянства та бідного козацтва, з одного боку, а з другого - викриває зрадницькі дії козацької старшини, яка примкнула до народного руху, намагаючись використати його для посилення політичного впливу і збагачення». Калюжко полемізує зі Скальковським і утврджує думку щодо участі запорізьких козаків у повстанні. Вчена дійшла висновку, що в уяві поета кінцевою метою повстання мало стати «встановлення козацького устрою».

З викладачів Одеського університету, які не входили до кафедри історії України, О. Б. Дьомін дослідив міжнародне значення козацьких походів 1589-1590 рр.⁶⁶ (1989). Автор традиційно намагається розглянути свій предмет з особливою увагою до питання щодо існування спільного між різними народами на півдні, зокрема, це стосується спільної «історичної боротьби російського, українського та молдавського народів проти османського поневолення». Стаття присвячена такому важливому і малодослідженому аспекту проблеми, як зовнішньополітичний аспект антитурецьких виступів козацтва. Як це властиво було загалом місцевій історіографії, автор залучає іноземні документи, зокрема, ті, що стосуються зовнішньої політики Англії і дають матеріал для аналізу турецько-польського конфлікту 1589-1590 рр., а також ставлення сторін до діяльності козацтва.

Дьомін, зокрема, дійшов висновку, що Туреччина розглядала Англію як силу, спроможну «зупинити козаків».

Особливу роль у дослідженні історії козацтва у цей період зіграв історик, архівіст та краєзнавець, діяч у сфері охорони історичних пам'яток Анатолій Діомидович Бачинський (1933-1995). Майбутній дослідник народився в Одесі, закінчив історичний факультет Одеського державного університету, де його науковим керівником був Ковбасюк, учень Слабченка. Ковбасюк дав путівку в наукове життя багатьом відомим науковцям, середі яких, поряд з Бачинським, відомий український історик І. О. Гуржій, випускник історичного факультету Одеського державного університету у 1941 р.⁶⁷, В. П. Ващенко, З. В. Першина, І. О. Хіоні⁶⁸.

Як вже згадувалося, ще у 1956 р. з'явилася публікація дослідження Бачинського з історії запорозького козацтва. З 1960 р. він почав працювати викладачем, аз 1991 р. став професором історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

У дослідженні Бачинським історії козацтва можна виділити два головні періоди: перший - 50-80-ті рр. XX ст., та другий - починаючи з 1990-1991 р., напередодні та в рік святкування 500-річчя запорозького козацтва і у добу незалежності України, до середини 90-х рр. XX ст. (окремі праці історика побачили світ пізніше). У цей період з історією козацтва пов'язана і педагогічна діяльність Бачинського, який читав на історичному факультеті ОДУ спецкурс з історії Визвольної війни українського народу XVII ст.⁶⁹.

Зважаючи на достатньо жорсткі (з ідеологічного погляду) умови праці історика впродовж значної частини радянського періоду у розвитку української історіографії, заслуговує на увагу той факт, що Бачинський вже у І своїй першій науковій статті виявив властивий йому «послідовний документалізм»⁷⁰. Слід зазначити, що у висвітленні історії козацтва історик дотримується певних концептуальних підходів, часто тісно поєднаних між собою. По-перше, історик використовує здебільшого регіональний підхід у висвітленні історії козацтва, досліджуючи її у зв'язку з історією півдня сучасної України або Нижнього

Придунав'я. По-друге, історія козацтва виступає у роботах історика у контексті різних суспільних процесів. Серед останніх - колонізація Півдня, історія народних рухів. По-третє, Бачинський розглядає історію козацтва як історію окремих військових формувань та політичних громад, таких, зокрема, як Задунайська Січ. Найважливішою віхою у цей період стала кандидатська дисертація Бачинського під назвою «Народная колонизация Придунайских степей в XVIII - начале XIX вв.» (Одеса, 1969) . Вона представляє перший контекстний напрямок досліджень Бачинського з історії козацтва, пов'язаний з участю козаків у процесах колонізації нових територій.

Характер однієї з груп архівних джерел вплинув на вироблення Бачинським власної методики історичного дослідження. Мова йде про використання матеріалів біографічного характеру як одного з найважливіших джерел (в дисертації навіть був виділений спеціальний підрозділ для їх опису) і залежний від них метод, який можна охарактеризувати як різновид біографічного⁷¹. Серед тогочасних істориків їх використовувала при характеристиці процесу заселення Південної України такий її відомий дослідник, як О. Дружиніна⁷², яка, ймовірно, зазнала в цьому питанні певного впливу з боку Бачинського.

Поряд з методологічними пошуками, що виявилися все ж таки можливими і в цей історіографічний період, ми бачимо спроби створення нових понять та термінів - явище, яке, як ми з'ясували раніше, властиве місцевій історіографії. Це стосується обрання терміну «селянсько-козацька колонізація», обґрунтоване історіографічною дискусією з іншим автором та фактичною соціальною лабільністю переселенців, поєднанням в одній особі в різний час статусу селянина та козака, відсутності чітких юридичних перегородок між становими групами⁷³.

Приділяє Бачинський увагу й національному складу переселенців в Придунайський край у XVIII - на початку XIX ст. Він намагається відобразити реальну картину, і також пропонує власну термінологію, а також

відмовитися від поєднання козацького статусу виключно з українцями, при визнанні безумовного кількісного переважання українців серед переселенців. Бачинський також звертав увагу на поліетнічний, поряд із українською домінантою, склад Усть-Дунайського Буджацького війська, Задунайської Січі⁷⁴.

Разом з заповненням лакуни у справі дослідження колонізації Придунав'я і руйнації створених попередніми дослідниками стереотипів, Бачинський поставив перед собою завдання, показати, що заселення цього регіону і початок його економічного засвоєння, завдяки, зокрема, козацтву почалося ще до його включення до Російської імперії⁷⁵.

У дисертації Бачинський особливо наголошує на ролі ліквідації Нової Січі у посиленні так званої народної в соціальному відношенні колонізації Придунайських степів⁷⁶. На його думку, на 1775-1776 рр. прийшовся максимум виходу запорожців в Очаківську область⁷⁷. Значною віхою в історії колонізації стало утворення Задунайської Січі. Враховуючи складність кількісних підрахунків, історик обережно підходить до визначення його чисельності. Так, в дисертації (1969 р.) він вказує, що на межі XVIII-XIX ст. це населення включало в себе біля 20 тис. чоловік⁷⁸, а згодом в монографії з історії Задунайської Січі (1994) кількість власне задунайців визначає в 10-15 тис. чоловік⁷⁹. Серед причин переселення історик вказує на те, що Задунайський Кіш поєднав в собі символ волі для кріпаків та на більш прагматичні моменти, пов'язані з потребами багатих козаків у робочій силі (на це звернув увагу ще В. Голобуцький⁸⁰). Окрему увагу у зв'язку з проблемою козацько-селянської колонізації й економічного освоєння пониззя Дунаю переважно українським та російським населенням Бачинський приділяє Усть-Дунайському Буджацькому козацькому війську. До цього напрямку досліджень Бачинського слід віднести і численні згадки та спеціальні розвідки з історії населених пунктів півдня України, в формування складу населення яких взяли участь представники українського козацтва (зокрема, історії Одеси, історії с. Старокозачого Одеської області, яка є

відображенням всіх етапів історії козацтва на півдні України в XIX ст. тощо)⁸¹

Другим напрямком «контекстного» вивчення Бачинським історії козацтва є дослідження його ролі в розгортанні народних рухів, а також їх вплив на урядові рішення стосовно ліквідації урядом козацьких військ. Зокрема, звертаючись до історії Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, Бачинський ставить завдання «розкрити зв'язки між Усть-Дунайським Буджацьким козацьким військом і піднесенням селянського руху на півдні України і в Подільській губернії на початку XIX ст.»⁸².

Вивчення історії козацтва як окремих формувань або політичних громад Бачинський розпочинає ще у 1959 р., коли звертається до історії Дунайського козацького війська. Історію цього війська він починає з заснування Усть-Дунайського Буджацького війська і продовжує до ліквідації Новоросійського війська⁸³. Згодом у його працях з'являються докладні матеріали стосовно Усть-Дунайського Буджацького козацького війська та формувань, створених після його ліквідації, Олешківської Січі, Задунайської Січі. Перші докладні відомості з історії Задунайської Січі як військового формування з'являються в працях Бачинського вже у 60-х рр. XX ст. Результати досліджень знайшли узагальнення в його кандидатській дисертації, де цілком окремі за своїм характером матеріали подаються, як вже було сказано, в контексті народної колонізації, а також у розділі II, присвяченому соціально-економічному становищу населення Придунайських степів. Багаторічні дослідження Бачинського з історії козацтва після руйнування Нової Січі були узагальнені в монографії, коли по проголошенні незалежності України ця проблематика зайняла гідне місце в історіографії козацтва, після перерви, що розпочалася фактично з 30-х рр. XIX ст., виключаючи дослідження В. Голобуцького.

Бачинський продовжив історіографічну традицію, що пов'язувала створення Задунайської Січі з більш пізнім періодом, ніж 1776 р.⁸⁴. Слідом за Ф. Вовком, історик відносить заснування цього козацького осередку до 1785—

1786 рр.⁸⁵. Це відбулося в умовах, коли турецький уряд перед перспективою війни з Росією намагався припинити вплив колишніх запорожців (чому сприяли деякі заходи російського уряду, у тому числі створення «Війська вірних козаків» (1783), однак, як стверджує історик, незважаючи на створення власної військово-адміністративної організації, задунайці не приймали активної участі у бойових діях проти Росії⁸⁶.

Період 1990-сер. 1990-х рр. У новітній українській історіографії починаючи з 1990 і до середини 1990-х рр., увага до козацтва зростає іг зв'язку з черговим перетворенням його на національну символіку та святкуванням 500-річчя українського козацтва. Це поставило перед істориками нові завдання - поряд з романтизацією цього феномену у науково-популярних працях, що мало суспільне значення, забезпечити його глибоке наукове дослідження⁸⁷. У грудні 1990 р. зі ініціативи редколегії «Українського історичного журналу» було проведено круглий стіл] присвячений історіографії українського козацтва. Святкування 200-річчя Одеси у 1994 р. та народжені цим дискусії стосовно часу заснування міста та його фігурантів також вплинуло на зростання уваги до козацтва та до відповідної історіографії. Все це сприяло тому, що у 1994 р. на сторінках «Українського історичного журналу» з'явилася стаття-узагальнення щодо історії українознавчих досліджень в Одеському університеті З. В. Першиної, а також відбулася найбільша значна подія у регіональному науковому житті - вихід монографії А. Д. Бачинського «Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис» (Одеса, 1994)⁸⁸. У цьому ж році виходить друге видання праці В. Голобуцького «Запорозьке козацтво» (К., 1994), так що ці дві книги немовби доповнювали одна одну. Бачинський розглядає історію Задунайської Січі поетапно - від часу руйнації Нової Січі до переходу задунайців під проводом Й. Гладкого на службу Російській імперії імміграції їх на територію цієї держави та створення з них козацьких формувань, серед яких останнім на території України було Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. Фактично в монографії постає цілісна

історія українського південного козацтва після руйнації Нової Січі, що розгортається в межах як Османської, так і Російської імперій, частково зберігаючи зв'язок з козацькими традиціями, що сформувалися до 1775 р. Характеризуючи руйнацію Запорозької (Нової) Січі як національну трагедію українського народу, причину цієї події Бачинський бачить, зокрема, в тому, що «імперський режим не міг миритися з демократичним козацьким самоврядуванням, з тим, що Запорожжя як економічно, так і політично не вписувалося в монархічний феодальний лад, з тим, що воно було центром тяжіння всіх антифеодальних елементів, проводирем визвольного руху на Україні»⁸⁹.

Історик дійшов висновку, що поступово «задунайське козацтво постало як окрема, самостійна сила, що на неї повинні були зважати обидві імперії»⁹⁰. Багато уваги він приділяє таким питанням, як створення військової організації⁹¹; конфлікти між некрасівськими та задунайськими козаками, велику роль у виникненні яких зіграли економічні чинники⁹²; спроби російського уряду повернути запорожців до Російської імперії, що простежуються ще з 1775 р.⁹³; діяльність задунайців на користь Туреччини та їх доля під час російсько-турецьких воєн; причини й обставини переходу частини задунайців до Росії⁹⁴. Новаторським за своїм змістом є розділ монографії, де комплексно розглядається побут, господарство, соціальна стратифікація, територія, управління, культура задунайців⁹⁵. Як уже зазначалося, увага дослідника ще у 60-х рр. XX ст. була зосереджена на таких важливих питаннях, як соціальний та національний склад козацтва, його кількість, і монографія стала нагодою до узагальнення попереднього Доробку. Велику увагу Бачинський приділяє політичному устрою Задунайської Січі, і вказує, що він був подібний до такого ж устрою Нової Січі, як і прийняття до війська⁹⁶. Він характеризує Задунайську Січ як «українську демократичну військово-політичну громаду», що зберігала вільнолюбні традиції запорозького козацтва⁹⁷. Огляд різних військових козацьких формувань в регіональному контексті був наданий у книзі А. Д. та

О. А. Бачинських «Козацтво на півдні України (1775-1869)» (1995)⁹⁸ Це дослідження, незважаючи на заявлений науково-популярний характер, отримало високу оцінку у науковій літературі. Взагалі, усвідомлюючи важливе значення історії українського козацтва у формуванні історичної свідомості, зокрема, у південноукраїнському суспільстві, Бачинський багато уваги приділяв справі популяризації відповідних історичних знань. Прикладом є його активна участь в підготовці спільно з А. О. Добролюбским та Є. Ю. Новицьким першого випуску видання «Книги для чтения по истории Одесщины» (Одеса, 1992)¹⁰⁰.

У цей час важливу роль у дослідженні історії козацтва продовжували відігравати випускники університету, які не пов'язані були з цією установою у педагогічній сфері. Зокрема, слід згадати випускника історичного університету Г. Сапожнікова, який, працюючи у Південно-Західному відділі Інституту археології НАНУ (м. Одеса), проводив у 1990-х рр. дослідження козацьких кам'яних хрестів на території Одещини, ролі козацтва в історії Хаджибея.

Розглянувши роль університетських вчених та випускників університету у дослідженні історії козацтва, слід відзначити, що воно залежало від різних чинників: умов історичної праці, персонального чинника інституціонального тощо. Майже кожний внутрішній період позначений діяльністю історика, який займав своє місце не тільки у регіональній історіографії, але й у загальній українській. Слід відзначити і властиві риси саме одеській університетській історіографії: це неординарність підходів, використання сміливих гіпотез, гостра полеміка з іншими вченими та історіографічними авторитетами, дослідження історії козацтва у різні періоди його існування, а також значна увага до державницького аспекту проблеми, в окремі періоди - до правового. Також властивим є постійна увага до спадщини одеських вчених XIX ст., зокрема, засновника наукового вивчення історії Нової Січі, А. Скальковського. Виділений нами період - ЕН

історіографічне століття — було неоднорідним за дослідницькою проблематикою: хоча постійно існував інтерес дослідників до історії козацтва після 1775 р., наприкінці XIX ст. у першій половині XX ст. ми зустрічаємося з переважанням уваги до історії Гетьманщини та Запорозького козацтва. Його об'єднує як проблематика, так і дослідницькі школи, існування яких забезпечувало певну тяглість у підходах істориків до розкриття різних аспектів історії козацтва, а також спадкоємність самої в собі козацької проблематики.

¹Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. - 1994. - № 6.; Хмарський В.М. Кафедра історії України Одеського університету: чому і як її було відновлено у середині 80-х рр. XX ст. // Записки історичного факультету /Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. - О., 2008. - Вип. 19; Левченко В. В. Деятельность научных династий историков Одессы в 1920М0-Х гг. // Проблемы славяноведения. — Брянск, 2001. — Вып. 13; Новікова Л.В. З історії дослідження українського козацтва в Одесі, XIX — кінець XX століття // Одеса козацька. — 2-е вид. — О., 2008; Одеські історики. -Т. 1: (початок XIX - середина XX ст.). - О., 2009.

²Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. - О., 2003. —С. 19-25, 28; Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II. - О., 1893; Маркевич А.И. Марковичи. - К., 1890.

³Воронов В. І. О. М.Лазаревський як історик та археограф // Український історичний журнал - 2009. - С. 48-67.

⁴Маркевич А. И. Южная Русь... - С. 2, 4, 6-7, 30.

⁵Иванов П. А К истории запорожских казаков после уничтожения Запорожской Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей.-1904.-Т. 25 (Протоколы).-С. 20-40; Музичко О. Є., Хмарський В. М. До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов // Український історичний журнал. - 2006. - № 5. - С. 152-153.

⁶Музичко О. Є. Загоровський Євген Олександрович, 1885 - 1938 // Одеські історики. - С. 141.

⁷Загоровский Е. А. Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи. - О, 1912. -С. 3,5,15,19, 23.

⁸Флоровский А.В. Депутаты Войска Запорожского в Законодательной комиссии 1767 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. - Т 30

⁹Истрин В.М. Греческая запись о набегах казаков на Константинополь в начале XVII в. //Журнал Министерства народного просвещения. - 1898. - Т. 7 (июль). - С. 42-48;

Танфильев Г. И. География России. Ч. 1. Введение. - О.: Mathesis, 1916. - С. 44, 51-52]

¹⁰Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска,- Екатеринодар, 1910. — С. 420J 423, 431, 436, 440-441, 456, 468, 474.

¹¹Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині // Україна. - 1924. - Кн. 4. - С. 12.

¹²Отзыв заслуженного ординарного профессора И. А. Линниченко о представленной на соискание награды золотой медалью работе на тему «Малорусский полк Я в административном и хозяйственном отношении» // Записки имп. Новороссийского университета Офиц. отд. - 1910. - Вып. 3. - С. 75.

¹³Слабченко М.Е. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года... - О., 1913. С. 3

¹⁴Слабченко М. ГЦе до устрою гетьманщини XVII - XVIII ст. I. 3 приводу заміток М. П. Василенка//Записки НТШ. -1913. - Вип. (Т.) 116. - Вип. 4. - С. 79.

¹⁵Там само.-С. 76.

¹⁶Там само.-С. 77.

¹⁷Там само.-С. 79.

¹⁸Там само.-С. 69.

¹⁹Там само. - С. 70.

²⁰Там само.-С. 73.

²¹Василенко М. Ще до устрою Гетьманщини XVII - XVIII ст. II. 3 приводу заміток д. М. Є. Слабченка // Записки НТШ. - 1913. - Т. 116. - С. 79, 84.

²²Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. - К., 1993. - С. 25.

²³Слабченко М. Ще до устрою гетьманщини XVII - XVIII ст. I. 3 приводу заміток М. П. Василенка// Записки НТШ. - 1913. - Вип. (Т.) 116. - Вип. 4. - С. 71.

²⁴Слабченко М. Е. Малорусский полк... - С. 25-27.

²⁵Там само. - С. 71.

²⁶Василенко М. З історії устрою Гетьманщини. - С. 104.

²⁷Там само. - С. 113.

²⁸Мерзлякова С. О. Наукова спадщина М. Є. Слабченка // Вісник Одеського національного університету. Сер. Бібліографознавство. Бібліотекознавство. Книгознавство. - 2010. - Т. 15, вип.. 21,-С. 100.

²⁹Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII ст. : Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). - О., 1918.

³⁰ПершинаЗ. В. Вказ. праця. - С. 58.

³¹Там само. - С. 6-7.

³²Там само. - С. 25-26,30.

³³Слабченко М. Е. Центральные учреждения... - С. 26, 36.

³⁴Хмарський В. М. Кафедра історії України Одеського університету: чому і як її було відновлено у середині 80-х рр. XX ст.. // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. - О., 2008. - Вип.. 19. - С. 247.

«Слабченко м. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. - К., 1927. - Вип. 3. - С. 203- 340. - (Збірник Соціально-економічного відділу / ВУАН. - № 12); Його ж. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. - С. 159-252. - (Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. Т. 5. Вип. 2-й). - Відбиток з 6-го випуску «Праць Комісії для виучування історії західно-руського та українського права» (1929). ³⁶Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета. - Окр. відб. з «Наук, збірника», 1926. - С. 64-66.

³⁷Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. -Т. 2.- О., 1922.-С. 104.

³⁸Там само. - С. 22-23.

³⁹Там само. - С. 169; 204, 208,229.

■“Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької. - С. 329-330, 340.

⁴¹Василенкова-Полонська Н. [Рецензія] : Проф. М. Є. Слабченко. Соціально-правова організація Запорізької Січі («Праці для виучування історії західно-руського права». Вип. третій. За ред. Голови Комісії акад. Н. П. Василенка. 36. № 12. Соціально-економічний відділ ВУАН. У Києві. 1927. Стор. 203-340) // Записки історично-філологічного відділу / УАН - 1928. - Кн. 16;Ткаченко М. Рецензія. Проф. М. Є. Слабченко. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. Т. 5., вип. 1. Соціально- правова організація Січі Запорозької (надруковано в 3 вип. Праць, К., 1927, окремих відбиток, К., 1927, с. 136) // Україна. - 1929. - № 1 (Січень-лютий); Фельдман Е. Рецензія. Проф. М. Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Праці, вид. ВУАН, вип. 6, 94 стор.)// Прапор марксизму,- 1929. - № 6.

⁴²Савченко В. А. Рябінін-Скляревський (Рябінін) Олександр Іванович. 1878 - 1942 (?) // Одеські історики. - С. 336-337.

⁴³Рябінін-Скляревський О. До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775-1828 рр) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція соціально-історична. - О., 1929. - Ч. 4-5. - С. 59-63; Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. Т. 2. - К., 2007. - С. 524.

- ⁴⁴ Загоровский Е.А. Очерк истории Северного Причерноморья. Ч. 1. - О., 1922. - С. 84-85, 95; Музичко О. С. Загоровський Євген Олександрович, 1885-1938 // Одеські історики. - с 142; Мисечко А. І. Загоровський Євген Олександрович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. - 2-е вид., доп. - Т. 2. - О., 2005, і Є. 448-450.
- ⁴⁵ Левченко В. В. Деятельность научных династий историков Одессы в 1920-40-х гг. Ц Проблемы славяноведения. - Брянск, 2001. - Вып. 13. - С. 192-210.
- ⁴⁶ Музичко О. Є. Боровой Саул Якович, 1903-1989 // Одеські історики. - С. 69.
- ⁴⁷ Андреев В. М., Чермошнцева Н. М. Саул Боровий: життя заради науки // Український історичний журнал - 2009. - № 4. - С. 145,148-149.
- ⁴⁸ Левченко В. Становление иудаики в Одессе в 1920-30-е гг.: центры, персоналии» традиции // «Мама городов израилевых...»: Сборник статей по итогам факультатива по иудаике и израилюведению ОНУ им. И. И. Мечникова. - О., 2011. - С. 79-86. Режим доступа: metogu.od.ua/books/levchenkol2.pdf
- ⁴⁹ Водотика С. Г. До історії науково-дослідної кафедри єврейської культури (1926-1929) /Ж Єврейське населення півдня України: історія та су часність. - Запоріжжя, 1995. - Є. 58-61.
- ⁵⁰ Боровой С. Я. Евреи в Запорожской Сечи: по материалам Сечевого архива // Исторический сборник.-Л., 1934.-Т. 1. - С. 141-143, 150-152.
- ⁵¹ Боровой С.. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки.-1940.-Т. 9.
- ⁵² Хмарський В. М. Кафедра... - С. 250.
- ⁵³ Хмарський В.М. Кафедра...С. 252-254; Воробей П. І. Скальковский А О. // Радянська І енциклопедія історії України. - К., 1972. - Т. 4. - С. 104-105.
- ⁵⁴ Шатух В, На честь великого свята // За наукові кадри (далі - ЗНК). - 1954. - 29 трав.
- ⁵⁵ До 300-річчя возз'єднання України з Росією // ЗНК. - 1953. - 5 груд.
- ⁵⁶ Ковбасюк С. М. Історичне значення Переяславської Ради // ЗНК. - 1954. - 18 січ. ⁵⁷Ковбасюк С. М. Исторический акт воссоединения Украины с Россией в 1654 г. // Труды І Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. Серия ист. наук. - К., І 1954. - Год 90, т. 144. - Вып. 4. - С. 11.
- ⁵⁸ Шаповалов В. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. в народно-поетичній творчості // ЗНК. - 1954. - 23 трав.
- ⁵⁹ «Глибоко вивчати історію Вітчизни» // ЗНК. - 1955. - 1 квіт.
- ⁶⁰ Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории южной Украины // Записки Одесского археологического общества. - 1960. - Т. 1. - С. 175-186.
- ⁶¹ Хиони И. А Бутские казаки и их борьба против феодального и крепостнического гнета (последняя четверть XVIII - первая четверть XIX вв.): Дис. ... к.и.н./Одесский государственный

университет им И. И. Мечникова. - О., 1973. - С. 24-25,44, 48, 137.

⁶²Заремба С. 3. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г.Грабянки, Є. Величка// український історичний журнал. - 1974. -№ 8. - Є. 99-104.

⁶³Заремба Є. 3. Питання історії Південної України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей» // Історичні дослідження Вітчизняна історія. - К., 1976. - Вип. 2. - Є. 90-93.

⁶⁴Некрасов П. А. Участь українського народу в боротьбі проти наполеонівської навали в 1812 році // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. - Рік 92. - Т. 146. Сер. іст. наук. - Вип.. 5. - 1956. - Є. 121-122, 124-125, 127-128.

⁶⁵Калюжко Н. І. Коліївщина та її відображення в творчості Т. Г. Шевченка // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. - Рік 98. - Т. 152. Сер. Філол. наук. - Вип. 14.- 1962.-С. 112-114,115,118,120.

⁶⁶Демин О. Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589-1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XI-XVI веках. - Ростов на Дону, 1989. - С. 129-135.

⁶⁷Бачинський А. Щире серце // За наукові кадри. - 1965. - 13 берез.

⁶⁸Першина З. В. Історія України в працях одеських ... - С. 61.

⁶⁹Хмарський В. М., Ващенко В. П. Вказ. праця. - С. 93.

⁷⁰Водотика С. Г, Хмарський В. М. Вказ. праця. - С. 147.

⁷¹Бачинский А Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... С. 329.

⁷²Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. - С. 79-83.

⁷³Бачинский А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII и начала XIX в. // Зап. Одес. археолог, о-ва. - Одесса, 1967. -Т. 2(35). - С. 147.

⁷⁴Бачинський А Д. Січ Задунайська, 1775-1828 рр. - С. 71-72; Бачинський А Д. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII - на початку XIX ст. // Наук.-інф. бюл. Арх. упр. УРСР. - К., 1963. - № 4. - С. 72.

⁷⁵Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... - С. 330; Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей. .. - С. С. 84-86, 92, 351.

⁷⁶Там само. - С. 107.

⁷⁷Там само. - С. 108-109.

⁷⁸Бачинский А. Д. Основные этапы крестьянско-казацкой колонизации... - С. 330.

⁷⁹Бачинський А Д. Січ Задунайська, 1775-1828. - С. 75.

- ⁸⁰Бачинский А. Основатели Одессы // Вечерняя Одесса. - 1978. - 14 окт.;
- ⁸¹Бачинський Я Старокозаче // Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. [Т.] Одеська область. - К., 1969. В С. 301-303.
- ⁸²Бачинський А. Д. Усть-Дунайське Буджацьке... - С. 130.
- ⁸³Там само.
- ⁸⁴Там само. - С. 109.
- ⁸⁵Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. - Одеса, 1994.-С. 16.
- ⁸⁶Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей... - С. 113-114.
- ⁸⁷Шиян Р. І. [Рец.] // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. - 1996. - Вип. 2. - С. 182.
- ⁸⁸Першина З. В. Історія України в працях одеських дослідників // Український історичний журнал. - 1994. - № 6; Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. - Одеса: Гермес, 1994. - 124 с.
- ⁸⁹Бачинський А. Д. Січ Задунайська, 1775-1828 рр. - С. 7.
- ⁹⁰Там само. - С. 17.
- ⁹¹Там само. - С. 26.
- ⁹²Там само. - С. 28-29.
- ⁹³Там само. - С.10 і далі.
- ⁹⁴Там само. - Розділ 8.
- ⁹⁵Там само. - Розділ 7.
- ⁹⁶Там само. - С. 83.
- ⁹⁷Там само. - С. 3.
- ⁹⁸Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України, 1775-1869. - О., 1995. - С.3.
- ⁹⁹Шиян Р. І. [Рец.] // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. - 1996. - Вип. 2. - С. 182-183.
- ¹⁰⁰Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України, 1775-1869.-О., 1995; Бачинский А. Д., Добролюбовский А. О., Новицкий Е. Ю. Книги для чтения по историиВі Одесщини для учащихся средних школ и средних специальных учебных заведений. Вып. 1. С древнейших времен до начала XIX века. - Одесса, 1992. - С. 49-50, 53-55.